

Deelideologieën

T. Koopmans, 'Deelideologieën', In: T. Koopmans (Ed.), t'Exempel dwinght: Opstellen aangeboden door vrienden en vereerders aan prof. Mr. I. Kisch ter gelegenheid van zijn 70e verjaardag, Zwolle: Tjeenk Willink 1975, pp. 275-282. [Juridisch Stippelwerk]

T. KOOPMANS

1. Over de verhouding tussen recht en ideologie, of liever tussen rechtswetenschap en ideologieën, zou heel wat te zeggen zijn. Het thema kan de laatste jaren op een zekere belangstelling bogen; zo verscheen in Duitsland enkele jaren geleden een opstellenbundel "Ideologie und Recht"¹. Die titel is wel erg wijd: men kan er verschillende kanten mee op. Zo zou men kunnen onderzoeken of achter het rechtsbedrijf als zodanig zekere ideologische uitgangspunten steken; dan wel of juristen zich, in verhouding tot andere wetenschappers, door een bepaalde ideologische kleur kenmerken. Zo zou men ook de ideologische achtergrond van bepaalde rechtstheorieën kunnen nagaan; met name zulke algemene leren als rechtspositivisme en natuurrecht lenen zich daar aardig toe. Ten aanzien van het positivisme wordt nogal eens naar voren gebracht dat het een conservatief uitgangspunt heeft in die zin dat het de bestaande maatschappelijke orde als gegeven, of misschien zelfs als goed of rechtvaardig, zou aanvaarden². Sommige voorstanders van het positivisme vinden trouwens zelf ook dat hun leer verweven is met ideologische gezichtspunten, die dan gezien worden in termen van democratie en constitutionalisme³.

De probleemstelling van deze bijdrage is beperkter: de vraag naar het ideologisch gehalte zal niet gericht worden op het recht, de rechtswetenschap of een of meer rechtstheorieën, maar op de onderdelen van de rechtswetenschap die wij traditioneel plegen te onderscheiden. De vraag is dan in hoeverre bij de wetenschap van bv. burgerlijk recht, arbeidsrecht, staatsrecht, volkenrecht e.d. sprake is van ideologische gezichtspunten die één zo'n onderdeel zouden onderscheiden van een of meer andere onderdelen. Ik zoek dus niet naar de ideologie achter het recht, maar naar deelideologieën achter deelgebieden.

2. Ik zal met een enkel woord duidelijk moeten maken wat ik onder een ideologie versta. De genoemde Duitse bundel definieert het begrip op verschillende manieren, maar veel schieten wij daar niet mee op. Soms wordt ideologie "im wert-

1. *Werner Maihofer e.a.*, Ideologie und Recht (Frankfurt am Main, 1969).

2. Zo ook *Erich Fechner*, Ideologie und Rechtspositivismus, in: Ideologie und Recht p. 97 (m.n. p. 108 e.v.).

3. Zie bv. *Uberto Scarpelli*, Cos'è il positivismo giuridico (Milano, 1965), cap. XII-XIII.

neutralen Sinne” omschreven, en dan volgt een formule in deze geest: “gesellschaftliches Bewusstsein überhaupt, ein Bewusstsein also das sich uns nicht in der Analyse individueller Existenz erschliesst, sondern dessen Phänomene in einer Fundamentalanalyse der Grundsituation kollektiver Koexistenz begegnen”. Als het begrip niet “wertneutral” is, krijgt het wat meer handen en voeten, maar daarmee tegelijk ook de implicatie dat de aanhangers domoren zijn, althans lieden voor wie het ware licht nog niet is gaan schijnen: er is bv. slechts sprake van een ideologie wanneer deze de eigenschap heeft zijn “Gegenstände . . . optisch mehr oder weniger verzerrt . . . zu erfassen”⁴. Aangezien de vraag wat zulk een Verzerrung is voor velerlei uitleg vatbaar is, en het antwoord misschien wel mede wordt bepaald door de ideologie van degene die het oordeel velt, levert zo’n omschrijving m.i. geen bruikbaar uitgangspunt op voor verdere discussie.

Gelukkig heb ik mij tijdig een buitengewoon simpele omschrijving van Lindblom herinnerd, die op – voor mij – duidelijker wijze weergeeft waar het om gaat. Hij omschrijft ideologieën als “any interlocked set of important generalizations about social organization”⁵. Het kan zijn dat achter die definitie ook een ideologie schuil gaat – men kan in dit soort zaken niet voorzichtig genoeg zijn – maar in elk geval geven deze negen woorden voldoende duidelijk een ideologiebegrip weer dat ik herken en dat ik voor het doel van dit opstel kan gebruiken; bovendien heeft het geen enkele pejoratieve of verfraaiende bijklank: het is puur beschrijvend. En voor zover de lezer de definitie niet als juist zou aanvaarden, zou ik er wellicht nog een stipulatieve definitie van kunnen maken, alleen te bezigen voor de nu volgende beschouwinkjes⁶.

3. Dat er een sterke samenhang is tussen recht en “social organization”, is wel het minste dat men kan zeggen. Iemand die denkt over het recht zal ook denken over de ideeën omtrent maatschappelijke ordening die er mede de grondslag van uitmaken. Dat hij ook geneigd zal zijn zijn eigen ideeën op dat stuk in stelling te brengen, is dan een tweede stap, maar een stap die hij betrekkelijk gauw zal zetten: er is nu eenmaal ook een sterke samenhang tussen rechtswetenschap en rechtspraktijk. Of, zoals ik het elders heb geformuleerd: de jurist is “toeschouwer en speler tegelijk. Hij is toeschouwer, omdat hij de ontwikkeling van het recht gadeslaat en probeert te begrijpen, en daarover theoretiseert. Maar hij is tevens speler, omdat hij ook zelf op de planken van het juridisch spektakel staat en daar een rol speelt, en zo mee bouwt aan de rechtsontwikkeling”⁷.

Een voorbeeld. Toen Levenbach in 1926 zijn openbare les hield over “arbeidsrecht als deel van het recht”, sprak hij van “groeiend arbeidsrecht”; uit het gebruik van deze en soortgelijke termen, en uit een aantal opmerkingen over wenselijk recht, kwam duidelijk de overtuiging naar voren dat het positieve arbeidsrecht

4. Zie resp. *Maihofer* en *Fechner*, *Ideologie und Recht* p. 18 en p. 118.

5. *Charles E. Lindblom*, *The policy making process* (Englewood Cliffs N.J., 1968), p. 23.

6. Zie over nut en onnut van stipulatieve definities *I. Kisch*, *De rechtswetenschap en Humpty-Dumpty*, N.J.B. 1971, p. 1178.

7. *T. Koopmans*, *De macht van de feiten* (Deventer, 1974), p. 9.

nog in de kinderschoenen stond, zich verder zou ontwikkelen en zich ook verder *behoorde* te ontwikkelen⁸. Nu zou men kunnen menen dat dit niet veel meer is dan het verschijnsel dat Franse leraren gallofiel maakt. Dat het echter om iets anders gaat blijkt wanneer men de gemaakte opmerkingen in hun historisch perspectief plaatst. De eerste beoefenaren van het arbeidsrecht waren ook degenen die de sociale dimensie in het recht ontdekten, die de staf braken over het verouderde individualisme waarvan huns inziens onze codificatie uitging, en die ook een stuk sociale bewogenheid opbrachten wanneer het ging om de vraag in welke situatie onze maatschappelijke organisatie en ons recht de loonarbeid hadden gebracht of gelaten. Zelfs in de meest abstracte beschouwingen uit de jaren twintig en dertig over arbeidsrecht en sociaal recht vindt men deze elementen terug⁹.

Een poging om dit ideologische moment uitdrukkelijk te verantwoorden is destijds gedaan door J. J. M. van der Ven, in een paar beschouwingen waarin hij de traditionele dichotomie tussen publiek- en privaatrecht te lijf ging¹⁰. Het arbeidsrecht zou reeds daarom niet in deze tweedeling passen, omdat het een eigen "gerechtigheidskern" heeft. Achtergrond van het privaatrecht, zo loopt ongeveer de gedachtengang, is de idee van het vrije en autonome individu, van de individuele vrijheid, van het "Gleichgewicht privater Personen", van de contractsvrijheid; die van het publiekrecht schuilt in het overheidsgezag met de sterke arm, in het bevel van de Staat tot de enkeling, in de relatie van overheid tot onderdaan. De gerechtigheidskern van het arbeidsrecht onttrekt zich aan deze twee ideeënreeksen; daarbij gaat het veeleer om de eigen ordening door maatschappelijke groeperingen met als doel de "soziale Sicherheit", de "geborgenschap" van het individu.

Het zal niet moeilijk zijn in deze drie ideeënreeksen evenzovele deelideologieën te onderkennen.

4. Van der Ven heeft intussen de hier zeer schematisch weergegeven gedachtengang laten vallen, of, nauwkeuriger gezegd, door een veel subtielere analyse van de drieslag privaat-publiek-sociaal vervangen¹¹. Toch is de constructie van de als "gerechtigheidskernen" geklede deelideologieën interessant genoeg om even bij stil te staan¹². Men kan er verschillende soorten bezwaren tegen aanvoeren.

Om met de minst principiële te beginnen: is het wel juist dat de "geborgenschap

8. *Marius G. Levenbach*, *Arbeidsrecht als deel van het recht*, in: *Van sociale politiek naar sociaal recht*, een bundel arbeidsrechtelijke oraties sinds 1885 (Alphen aan den Rijn, 1966), p. 55.

9. Bv. *Georges Gurvitch*, *L'idée du droit social* (Paris, 1932), p. 4-8.

10. *J. J. M. van der Ven*, *Arbeidsrecht*, in: *Vooruitzichten van de rechtswetenschap* (Deventer, 1964), p. 333; dezelfde, *Die Überwindung der traditionellen Zweiteilung von öffentlichem und privatem Recht, besonders an Hand des Arbeitsrechts*, in: *Festschrift für Hans Carl Nipperdey* (München, 1965) p. 681.

11. *J. J. M. van der Ven*, *Eins-zwei-drei? Bürgerliches, öffentliches, soziales Recht*, in: *Festschrift für Rudolf Reinhardt* (Köln, 1972), p. 167.

12. Met toestemming van Van der Ven put ik daarbij uit correspondentie die wij hierover destijds hebben gevoerd.

heid” het kenmerk bij uitstek zou zijn van de strekking van arbeidsrechtelijke regels? Enerzijds spelen in het arbeidsrecht ook andere motieven mee dan de beschermingsgedachte, want het organisatorische element overweegt bij onderwerpen als vakverenigingsvrijheid, ondernemingsraden of loonpolitiek. Anderzijds is de gedachte van de “geborgenschap” geenszins tot het arbeidsrecht beperkt; hij speelt bv. ook in de landbouwwetgeving, in het penitentiaire recht, in de woonwagewetgeving e.t.q. En als men alleen naar arbeidsverhoudingen kijkt, vindt men veel van dezelfde grondgedachten toch terug zowel in het ambtenarenrecht met zijn bij uitstek publiekrechtelijke opzet als in de privaatrechtelijke regeling van het ontslagrecht in het B.W.

En de laatste stelling leidt vanzelf naar meer principiële kritiek: is het onderscheid tussen publiekrecht en privaatrecht niet meer een kwestie van techniek dan van ideologie of gerechtigheid? Het ideologische moment zou toch in de norm moeten zitten, maar men zou kunnen volhouden dat de norm uit een oogpunt van publiek- of privaatrecht blanco is. De norm is niet publiekrechtelijk of privaatrechtelijk, maar norm zonder meer. Het is de wijze waarop de norm in een bepaald rechtsstelsel op een bepaald moment is georganiseerd, waarop de naleving wordt afgedwongen en gecontroleerd, waarop niet-naleving door de rechtsorde wordt tegemoetgetreden, die iets met publiek- of privaatrecht te maken kan hebben¹³.

Daarom houden kenmerken als overheid-onderdaan-relatie en “Gleichgewicht privater Personen” als gerechtigheidskernen van publiek- en privaatrecht ook geen stand bij een klein stukje toetsing aan de empirie. De normen van de publiekrechtelijke wetgeving hebben vaak met de verhouding tussen overheid en onderdaan niet van doen. Die van de Hinderwet, om maar een voorbeeld te noemen, betreffen de verhouding tussen de exploitant van een onderneming en de omwonenden; het publiekrechtelijke karakter van de regeling wortelt in de wijze waarop de naleving van die normen verwezenlijkt wordt. En voor de Warenwet, de gemeentelijke bouwverordeningen en de internationale suikerovereenkomst kan men gelijksoortige redeneringen opzetten. Het is niet anders in het moderne privaatrecht: veel wetgeving tornt aan de contractsvrijheid en gaat uit van andere beginselen dan die van het “Gleichgewicht” of van het autonome individu. Soms worden beperkingen op de contractsvrijheid inderdaad op strafrechtelijke wijze geëffectueerd, bv. bij prijszetting krachtens de Prijzenwet, of op administratiefrechtelijke wijze, bv. bij de oplegging van binnenvaartcondities via het vergunningenstelsel van de vervoerswetgeving. Maar er is toch weinig mee gewonnen om de nietigheidssancties zoals die bij de pacht, de c.a.o., de huurkoop e.d. spelen, niet meer als privaatrechtelijk aan te merken. Toch gaat het ook daarbij om beknotten van de contractsvrijheid.

Ik acht daarom de opvatting dat publiekrechtelijke c.q. privaatrechtelijke wetgeving alleen maar bepaalde motieven zou kunnen dienen onjuist. Ik meen ook dat de vereenzelving van privaatrecht en contractsvrijheid meer kwaad dan

13. Ik volg hier de gedachte van *F. G. Scheltema*, *Het grensterrein van publiek en privaatrecht*, R.M. 1927, p. 233.

goed gedaan heeft aan rechtswetenschap en rechtspraak. Justice Holmes heeft het, als zo vaak, kernachtig gezegd in zijn dissenting opinion bij een arrest van het Amerikaanse Hooggerechtshof dat New Yorkse wetgeving over werktijden van bakkers inconstitutioneel verklaarde wegens strijd met de contractsvrijheid, die men toen neergelegd achtte in de "due process clause" van het XIVE amendement op de Amerikaanse grondwet: "This case is decided upon an economic theory . . . If it were a question whether I agreed with that theory, I should desire to study it further and long before making up my mind. But I do not conceive that to be my duty, because I strongly believe that my agreement or disagreement has nothing to do with the right of a majority to embody their opinions in law"¹⁴.

5. Het probleem van de deelideologieën is daarmee allerminst afgedaan. Het feit dat zulke algemene deelideologieën als die achter publiek- en privaatrecht onjuist en verwarrend zijn, betekent niet dat daarmee elke deelideologie naar de juridische prullenbak zou moeten worden verwezen. Het voorbeeld van het arbeidsrecht in 1926 toont m.i. aan dat er wel degelijk een echt deelideologisch probleem is, al is de benadering die Van der Ven te dien aanzien aanvankelijk heeft gevolgd niet vruchtbaar.

Om wat meer zicht op dit probleem te krijgen is het van belang de blik te richten op het volkenrecht, waar in dit opzicht een bijna scholastieke discussie woedt. Bovendien komt ons probleem in die discussie in bijzonder zuivere vorm naar voren. Enerzijds vindt men onder de volkenrechtjuristen de aanhangers van de gedachte van "world peace through world law"¹⁵: er is een internationale rechtsorde, die weliswaar onvolmaakt is maar waarvan een aantal elementen aanwezig zijn; de jurist dient mee te werken aan de uitbouw en vervolmaking van die wereldorde en zijn wetenschappelijke en praktische activiteiten in het licht van die doelstelling in te richten. Te onzent heeft Van Asbeck duidelijk tot deze categorie denkers behoord. Zijn uitgangspunt was steeds de "internationale rechtsorde", de "wereldrechtsorde" of de "internationale gemeenschap" waarnaar het volkenrecht bezig was, althans moest zijn, de brug te slaan¹⁶. Reeds de titel van zijn proefschrift was in dit opzicht bijna een beginselverklaring: onderzoek naar de juridische wereldbouw¹⁷. Aan de andere kant zijn er schrijvers die deze uitgangspunten wetenschappelijk drijfzand achten en die zich bij de bestudering van het volkenrecht houden aan wat er is, niet aan wat er (wellicht) komen moet. Eén van hen, Schwarzenberger, heeft het aldus onder woorden ge-

14. *Lochner v. New York*, 198 U.S. (1905) 45, 74.

15. Titel van een boek van *Clarke en Sohn*, *World peace through world law* (Cambridge Mass., 1960).

16. Zie vooral *F. M. van Asbeck*, *De mens in het volkenrecht*, in: *Gedenkboek Rechtswetenschappelijk onderwijs in Indonesië* (Groningen-Djakarta, 1949), vnl. p. 80-83; dezelfde, *Structuur en rol der Verenigde Naties*, in: *Achtergronden van de huidige wereldcrisis* (Leiden, 1957) vnl. p. 36-39.

17. *F. M. van Asbeck*, *Onderzoek naar den juridischen wereldbouw* (diss. Leiden 1916; Amsterdam, 1916).

bracht: "Jede auch nur oberflächliche Prüfung der Literatur auf dem Gebiet internationaler Beziehungen und des Völkerrechts bringt eine erstaunliche Mass von unbewussten und halbbewussten Werturteilen akademischer Schriftsteller zutage. Diese können mehr oder weniger schonend als Glaubensbekenntnisse, Ideologien oder Illusionen beschrieben werden. Sie sind aber kaum verifizierbar oder besser, mit Karl Popper, falzifizierbar"¹⁸.

Elders geeft Schwarzenberger echter tevens aan wat hem tot dit oordeel brengt; hij beschouwt zich uitdrukkelijk als "Beobachter"¹⁹ en meent waarschijnlijk dat alle wetenschapslieden, ook voor zover jurist, met die plaats genoeg zouden moeten nemen. Dat is natuurlijk ook, mehr oder weniger schonend, als een Glaubensbekenntnis, Ideologie oder Illusion te beschouwen, ditmaal een uit het positivistische arsenaal. Dat ik in dit credo niet geloof, heb ik hiervoor reeds te kennen gegeven: in mijn perceptie van de jurist is deze steeds "schouwer en speler" tegelijk²⁰. Dat ik het bovendien (als "Beobachter") een illusie vind, wortelt in mijn overtuiging dat juridische theorieën, ook van zeer abstract denkende wetenschappelijke waarnemers, voor andere juristen of voor henzelf handvat zijn voor schrifturen of handelingen die de loop van de rechtsontwikkeling mee helpen bepalen. En zowel in mijn ongeloof als in mijn wetenschappelijke scepsis kan ik mij dan van ganser harte tot leerling verklaren van de praktiserende en filosoferende jurist aan wie dit opstel is opgedragen²¹.

6. Ik ga er nu verder van uit dat men Schwarzenbergers positiekeuze verwerpt, hetzij omdat men die onjuist of onaantrekkelijk vindt, hetzij omdat men constateert dat het merendeel der juristen een andere positie heeft gekozen²².

Zodra men deze stap heeft gezet komt nl. ook het probleem van de deelideologieën in een wat helderder licht te staan. Indien men eenmaal een zekere samenhang tussen rechtswetenschap en rechtspraktijk aanvaardt, erkent men tevens dat de theoretiserende en de praktiserende jurist veelal met dezelfde hulpmiddelen werken. En het eerste hulpmiddel waar de praktiserende jurist naar grijpt is het "systeem", d.w.z. een rechtssysteem waarbinnen hij zijn oplossingen kan zoeken of waaraan hij zijn oplossingen kan vastknopen. Het rechtssysteem is in zekere zin de creatie van de juristen zelf, en aan die creatie bouwen zowel de theorie als de praktijk mee. Ook al weten wetgevers geen onderlinge samenhang in hun regelbestand te brengen, de juristen zullen de onderlinge coherentie pogen te bewerkstelligen, op de grondslag van de elementen die de verschillende regelgevers en

18. *Georg Schwarzenberger, Civitas maxima?* (Tübingen, 1973; serie "Recht und Staat" no. 413/414) p. 25.

19. *Eodem* p. 40.

20. Zie nader het in noot 7 aangehaalde werkje, waar deze gedachte enigszins is uitgewerkt aan de hand van de Ghanese arresten *Sallah v. Attorney General* (Gyandoh-Griffiths, *A sourcebook of the constitutional law of Ghana*, Accra, 1972, II-2 p. 487).

21. Zie vooral *I. Kisch* N.J.B. 1969 p. 177-181 en p. 778-789, in enkele notities over de "reine Rechtslehre".

22. Een Nederlandse beschouwing die enigszins in de richting van Schwarzenberger gaat vindt men bij *W. F. Wertheim*, *De verhouding tussen rechtswetenschap en rechtspraktijk* (inaug. rede Batavia, 1936; Groningen-Djakarta, 1936).

andere beslissers hun ter beschikking hebben gesteld. Zij moeten wel aldus handelen, omdat zij anders niet kunnen werken. Dat gelijke gevallen gelijk behandeld moeten worden, is een elementaire eis van rechtvaardigheid, en in elk geval het uitgangsaxioma van de jurist. Bovendien moet de toepassing van abstracte regels op concrete gevallen een zekere mate van voorspelbaarheid hebben, omdat anders de onzekerheid groter wordt dan het maatschappelijk leven kan verdragen. De jurist is daarom gedwongen de disparate gegevens die hem ter beschikking staan zoveel mogelijk tot harmonie te brengen. Hij construeert een samenhangende stelsel dat hij nodig heeft om op dat terrein te kunnen werken. (gelegen laten liggen)²³

Als dat evenwel zo is, wordt ook verklaarbaar waarom het probleem van de deelideologieën zich juist voordoet bij die onderdelen van het recht waar het aantal gegevens waaruit het systeem moet worden geconstrueerd schaars is: het volkenrecht nu, het arbeidsrecht in 1926, het economisch bestuursrecht in 1946, het recht van de Europese Gemeenschappen in 1958. Het aantal relevante politieke beslissingen dat op zo'n terrein reeds genomen is, blijkt als het ware te gering voor de jurist om te komen tot de verantwoorde constructie van het samenhangende stelsel dat hij nodig heeft om op dat terrein te kunnen werken. Soms zal hij de leemten kunnen vullen door een beroep te doen op algemene rechtsbeginselen: het Europese recht geeft daar wel voorbeelden van te zien²⁴. Vaak ook zal hij geen andere keus hebben dan genoeg te nemen met de politieke beslissingen die er zijn, en er enige nog niet genomen politieke beslissingen bij te denken om uit de voeten te kunnen; in elk geval zal hij een bepaalde toekomstige politieke lijn pogen uit te zetten om aan de hand daarvan tot de constructie van zijn systeem te komen. Die fictieve beslissingen en die extrapolatie kan hij ontleen aan wat men in de nabije toekomst verwacht, of wat hijzelf meent te kunnen verwachten; als zulke verwachtingen te gewaagd zijn, bv. op het terrein van de internationale betrekkingen, fingeert hij misschien ook de beslissingen die hijzelf het liefste zou zien. En het zou niet zo verbazingwekkend zijn als hij die beslissingen het liefste zou zien die het mogelijk maken een systematische samenhang te vinden.

7. Kortom, de deelideologieën, nauwelijks ontdekt, kunnen misschien dadelijk weer ten grave worden gedragen. Zij zijn slechts de uiting van een algemene trek van de rechtsgeleerden: die om als hulpmiddel voor de oplossing van hun problemen systemen te construeren. Dat is op zichzelf, zo zou men kunnen tegenwerpen, techniek en geen ideologie: de constructie steunt niet op eigen "important generalizations about social organization", maar op elementen van het geldende recht zelf. Maar ook als dat meestal zo zal zijn, dan zullen de "generalizations" toch te hulp moeten komen als de positiefrechtelijke elementen onvoldoende

23. Met excuses aan de lezer citeer ik de laatste passus uit mijn preadvies *De juridische opleiding*, Hand. N.J.V. 1972, I p. 127 (op p. 151).

24. Zie bv. zaak 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft ca. Einfuhr- und Vorratstelle für Getreide*, Jur. XVI (1970) p. 1135.

houvast bieden. De ideologie van de jurist vervangt dan diens techniek, wanneer deze laatste tekortschiet. Anders gezegd: een ideologie slaat op een gegeven moment neer in wetgeving en andere beslissingen; de ideologie is daarmee niet van de baan, maar voor de jurist gaat zij dan voortaan schuil in wetsteksten, parlementaire stukken, besluiten en ander gezaghebbend materiaal. Voor hem (anders dan bv. voor de politicoloog) is de ideologie dan techniek geworden; slechts zolang dat niet zo is zal hij geneigd zijn op eigen ideologische gezichtspunten terug te vallen.

Verdient zulk een "techniek-vervangende ideologie" nu de gram die Schwarzenberger, en anderen met hem, geneigd zijn daarover uit te storten? Dat is misschien een kwestie van opvatting. Als de rechtswetenschap ook een taak heeft ten aanzien van de rechtsontwikkeling, zal zij zich moeilijk aan dit soort ideologieën kunnen onttrekken. De rechtsontwikkeling is deel van een algemenere culturele ontwikkeling; het is niet goed mogelijk juridische ontwikkelingstendenties te extrapoleren zonder generaliserend oordelen te geven over "social organization". En kan de jurist zich ooit, ook bij een positiefrechtelijk vraagstuk van het zuiverste water, los maken van de dynamische kant van het recht, de continue ontwikkeling die het doormaakt?

Dit komt dan eigenlijk neer op een korte schets van een "unreine Rechtslehre". Deelideologieën zijn niet alleen amusant, maar ook belangrijk: allereerst voor de rechtsgebieden aan de ontplooiing waarvan zij dienstbaar zijn, maar bovendien voor de rechtswetenschap als geheel, waarvan zij het ambivalente karakter nog eens aantonen. Misschien lijken wij dan wel op de Duitse professor waar Heine van spreekt:

"Der weiss das Leben zusammenzusetzen,
Und er macht ein verständlich System daraus:
Mit seinen Nachtmützen und Schlafrockfetzen
Stopft er die Lücken des Weltenbaus".²⁵

Ideologische slaapmutsen bij wijze van juridische stoplap? Voordat de lezer verontwaardigd wordt bedenke hij dat het recht meer geweld pleegt te worden aangedaan met ander gerei.

25. Heine, Werke (Berlin-Weimar, 1967) I p. 76.